

Riksintresse för kulturmiljövården

Tumbo (D3)

Tumboåsens södra gravfält, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Tumboåsen med sitt äldre Tuna, Husby, tidig kyrka, rester av en Eskilstunakista, runstenar och de mycket stora gravfälten visar på ett tydligt maktcentrum från yngre järnålder. Miljön erbjuder goda möjligheter att studera framväxten och utvecklingen av en förhistorisk centralbygd som utvecklas till ett administrativt centrum under förhistorisk tid vid Tuna med en fortsättning i det medeltida Husby som kungsgård och Tumbo som plats för häradets första tingsplats.

I området som till stora delar torrläggs först under yngre järnålder finns även äldre gravar, några hällristningar och boplatser som kan bidra till att fördjupa bilden av hur yngre järnålderns stormannagårdar växte fram. Under järnålder torrlades stora landområden, en viktig faktor för förståelsen av områdets expansionsmöjligheter.

Kyrkomiljön med den tidigromanska kyrkan från 1100-talet med flera äldre inslag tillsammans med runstenar visar på det tidiga kristnandet i Mälardalen. Kyrkan har stora arkitekturhistoriska och konsthistoriska värden.

Upplevelsevärde

I området finns goda möjligheter att uppleva en centralbygd från yngre järnålder genom Tumboås och Prästgårdens gravfält med mer än 1000 gravar. Åsgravfälten uppvisar ett imponerande antal högar. Förekomsten av andra, tydliga, gravformer bidrar till goda pedagogiska förutsättningar att uppleva spåren av yngre järnålderns stormannabygd. Kyrkomiljön med 1100-talskyrka, välbevarad bogårdsmur, Kaplansgård

och skolmiljö visar hur kyrkliga och administrativa centrala funktioner samlas till en punkt, ett sockencentrum med historiska rötter som alltjämt är ett levande bygdecentrum.

Bärande för upplevelsen av området är den markanta åsen och de många utblickarna över de öppna slätterna. Från åsen syns områdets större gårdar och byar som landmärken på höjder på slätten eller i kanten mot den omgivande skogen.

Bruksvärde

Åsens gravfält har identitetsskapande betydelse genom att de förmedlar bygdens långa historia för de som färdas med bil genom området. Levande landsbygd med sockencentrum och småskola. Småindustrier och småföretag utmed vägen på åsen. Goda boendemiljöer med villor utmed åsen. På de omgivande slätterna dominerar aktivt jordbruk med bl.a. stora djurbesättningar.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, bruksvärde, upplevelsevärde

Det ska vara möjligt att förstå och uppleva de delar som tillsammans visar på områdets ställning som centralbygd, d.v.s. de omfattande gravfälten på åsen, Tumbo kyrkomiljö, Husby och de stora gravfälten runt slätterna. Vårdade och skyltade fornlämningar, i synnerhet gravfälten på Tumboåsen ska vara tillgängliga. De öppna jordbruksslätterna på ömse sidor om åsen ska behålla sin öppna karaktär med gårdar och byar som viktiga landmärken. Jordbruksslätten omges av en skogsriddå som bidrar till förståelsen av den historiska gränsen mellan inägor och utägor. Tumbo värdefulla kyrkomiljö med omgivande Kaplansgård och skola ska behålla sin karaktär.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska bevaras enligt KML och att ingrepp eller förändringar i fornlämningsmiljöerna ska undvikas.
- Markslagens långa kontinuitet med öppna jordbruksslätter och betade hagmarker ska brukas på ett sådant sätt att deras övergripande karaktär består.
- Kyrkomiljön med dess olika komponenter är känslig för nya inslag.
- Jordbruksbebyggelsen på slättområdena ska behålla sin ställning som dominerande landmärken genom att ny bebyggelse anpassas och underordnas dessa bymiljöer.

Beskrivning

Naturgeografi

Tumboåsen, del av Strömsholmsåsen. Markant nord-sydgående åsrygg omgiven av dalgångar i väster och öster. Dalarnas uppodlade lerjordar kantas av höglänt, skogbevuxen moränmark.

Dagens landskapsbild

Markant höjdrygg med landsväg som följer krönet av åsen. Omgivande dalgångar präglas av storskaligt jordbruk. I anslutning till vägen ligger Tumbo kyrka med tillhörande kyrkomiljö och sockencentrum med levande skolmiljö. Utmed vägen återfinns småskalig villabebyggelse och någon mindre industri. Byar och större gårdar ligger på höjder i de uppodlade lerslätterna eller i kanterna mot skogsmarken.

Dagens brukande

Bygdecentrum med småskola och småföretag, levande landsbygd med många bofasta. Slätterna i anslutning till åsen präglas av storskalig jordbruksdrift. I sydöst ligger Hällby kriminalvårdsanstalt.

Dagens bebyggelsestruktur

Utmed landsvägen dominerar småskalig villabebyggelse från 1900-talets första hälft. I anslutning till kyrkomiljön och järnvägen, med ett äldre stationsläge norr om kyrkan återfinns de äldsta villorna i området.

Till kyrkomiljön hör kyrkstall från 1890-talet, två äldre rödfärgade timmerbyggnader och en skola som alltså fungerar som småskola. Söder om kyrkan ligger Kaplansgården, senare komministerboställe med två enkelstugor från 1600- resp. 1700-talet som byggts samman med en salsbyggnad. Nordväst om kyrkan, på slätten ligger prästgården Smörkulla med en nyklassisk tegelbyggnad från 1880. Där finns också socknens tiondebod.

Områdets byar och gårdar ligger på slätterna nedanför åsen, på impediment i åkermarken och i gränsen mellan åkermark och kringliggande skogsmark, i traditionella lägen mellan in- och utmark. Många byggnader är ombyggda eller har tillkommit i sen tid. På flera gårdar finns det dock kvar någon enstaka äldre timmerbyggnad. Vid Storgården i Smedby finns en äldre rödmålad träbyggnad i två våningar som ev. kan vara det äldre gästgiveriet, en verksamhet som bedrevs på Sörby från 1800-talet. Denna byggnad är idag mycket förfallen. Bevarade äldre timmerbyggnader finns även vid Skyttinge, Lundby, och Övlingeby.

Historiska skikt

Bronsålder – de första spåren av bosättningar kan iakttas genom ett fåtal ensamliggande gravar i den omgivande skogsmarken, utanför riksintresseområdet, samt genom några enstaka skålgropslokaler vid Husby och Sörby. En boplats i anslutning till skålgropslokalerna vid Husby kan möjligen vara en bronsåldersboplats. Merparten av området blev inte torrlagt förrän under järnåldern. Gravfält med röseliknande stensättningar vid Väsby, boplats intill med trolig datering till järnålder.

Järnålder – I slutet av järnåldern omges den norra delen av området av en vik från Mälaren. Det är i spåren av denna landhöjning som det etableras en rad gårdar/byar i området, Väsby och Husby i norr, Lundby, Skyttinge, Övlingeby, Smedby, Hagby, Sörby, Berga och Tumbo. Ortnamnen anger att bebyggelsen varit etablerad i yngre järnålder. I kanten av skogen ligger två fornborgar, Bogsten i sydväst och Skansberget i sydost (den senare utanför riksintresseområdet). Bogsten har mycket välbevarade partier med meterhöga vallar och några terrasser. I Bogsten har man fått dateringar från slutet av 300-talet och tidigt 400-tal.

Området präglas av mycket stora gravfält i anslutning till vägsträckningen på åsen. Gravfälten i norr och söder uppvisar närmare 500 gravar vardera, i norr 270 högar och 210 runda stensättningar och i söder 300 högar och 126 runda stensättningar. Utöver dessa exceptionellt stora gravfält finns det mindre gravfält invid flera av byarna i området. Gravfälten i kanterna av slättområdena har en längre användningstid, större formrikedom med stensättningar i olika former, bl.a. skeppssättningar. Flera byar saknar egna gravfält varför det är tydligt att de riktigt stora gravfälten är gemensamma för flera av bygdens bebyggelseenheter. Den stora omfattningen av högar antyder en centralpunkt under yngre järnålder. Tumbo anses vara ett Tuna-namn som avser ett administrativt centrum, en föregångare till Husby. Tumbo har ett strategiskt läge med ett vägnät som går tillbaks till järnålder, illustrerat av halvvägar på åsen och gravfält utmed vägen. Åsen var en viktig förbindelseänk mellan Uppland och Södermanland med en passage över Mälaren via Kvicksund samt en öst-västgående väg som ledde vidare västerut till Västmanland och till Torshälla i öster.

Vid Tumbo kyrka finns sju runstenar, flest i Rekarnebygden, varav en troligen ingått i en Eskilstunakista. Stenarna är kristna och visar att Rekarnebygden kristnades tidigt.

Medeltid – norr om kyrkan ligger Husby som haft en administrativ ställning i början av medeltiden, kyrkan är från 1100-talet och en av de bäst bevarade tidigromanska kyrkorna i länet. Vid väst- och sydportalen finns två kalkstensfigurer som troligen härrör från en äldre stenkyrka, från 1000-talet. I bogårdsmuren finns två stigluckor som är medeltida. I anslutning till kyrkan ligger Kaplansgården. Tumbo är häradets första tingsplats. Vid Övlingeby finns ett område med fossil åkermark bestående av bandformiga parceller vilka kan vara medeltida.

Nyare tid – Under 1700- och 1800-talen etablerades flera torp på de torra jordarna på åsen, torp som hör till gårdarna på slätten. Redan under 1700-talet placerades en fattigstuga på åsen mitt för avfarten till Smedby.

Under 1700- och 1800-talen genomfördes storskiften och laga skiften i området. En äldre träbyggnad vid Smedby kan vara bygdens äldre gästgiveri. Den tidigare Brunsjön i nordväst dikades ut.

1800-talet – På 1830-talet uppfördes en skola nära kyrkan. Järnvägen drogs tvärs över åsen och en station placerades norr om kyrkan. Gästgiveriet flyttade från Smedby Storgård till Sörby. På de torra jordarna på åsen låg fattigstuga, torp och backstugor.

1900-talet – stationen lades ner och väg 53 drogs utanför samhället på 1990-talet. Villor och småindustri växte fram i anslutning till järnvägen och utmed landsvägen, i sydost uppfördes Hällby kriminalvårdsanstalt.

Värdetext 1987

Tumbo: Viktig, åsanknuten odlingsbygd. Koncentration av stora gravfält, äldre vägsträckningar, runstenar och perifert liggande fornborgar. Tumbo välbevarade romanska kyrka med prästgård, kaplansgård, skolor mm. Medeltida tingsplats, byar, gårdar.

Historiska näringar

Jordbruk och småindustri på åsen.

Kommunikation

I de södra delarna av socknen ligger två fornborgar, som ingått i ett system av fornborgar utmed Mälarens södra strand. Tumbo och Husby var platser med administrativ roll under yngre järnålder och tidig medeltid, strategiskt placerade invid en förhistorisk knutpunkt. Strömsholmsåsen var en viktig förbindelselänk mellan Uppland och Södermanland med en passage över Mälaren via Kvicksund samt en öst-väst-gående väg mot Köping i Västmanland och Torshälla i öster. Vägnätet går tillbaks till järnålder vilket illustreras genom en rad hålvägar på åsen, gravfält och runstenarna vid Tumbo kyrka. Vid Smedby storgård låg ett gästgiveri som flyttade till Sörby under 1800-talet.

Samhällsfunktioner

Centralplatsfunktioner med Tuna under yngre järnålder, Husby som kungsgård under tidig medeltid samt häradets första tingsplats. Strategiskt läge vid knutpunkt där åsen i nord-sydlig riktning möter landsvägen i öst-västlig riktning. Sockencentrum, fattigstuga, skola och järnvägsstation under 1800-talet.

Makt

Spektakulära gravfält från yngre järnålder med närmare 1000 gravar, ett stort antal runstenar, Tuna- och Husbyenheter, kyrkobyggande. Tingsplats.

Vems landskap

Den vikingatida/tidig medeltida stormannaklassen som hör samman med Tuna- och Husbyenheterna och kyrkobyggandet. I historisk tid präglas området av självägande bönder.

Visuella/ historiska samband

De stora gravfältena ligger i anslutning till färdvägen på åsen där också runstenarna och kyrkan ligger. Runstenarna står idag vid kyrkan men om de ska följa mönstret i övriga Mälarnära områden så bör de ha stått så att de exponerat ut mot vägen. Från vägen på åsen är det möjligt att se ut över jordbruksmarken i öster och väster där byar och gårdar ligger. Kyrkan ligger mitt i bygden på högsta punkten.

Koppling till naturgeografi

Byar och gårdar ligger på höjder i åkermarken eller i gränsen åker – skog. På åsen ligger kyrkan med byggnader som hör till den centrala sockenadministrationen. På åsen som präglas av torr grusjord med lågt odlingsvärde ligger även socknens torp och fattigstuga. Det är en något annorlunda bild som medfört att de fattigas bebyggelse hamnat utmed vägen i mitten av bygden medan byar och gårdar ligger runt åsen som utgör ett nav och en axel rakt genom Tumbo.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Tumbo (D3)

Socken: Tumbo socken

Kommun: Eskilstuna kommun

Karaktärstyp: Fornlämningsmiljö, centralbygd

Karaktärsord: Rösen, fornborgar, farled, åsväg, stora gravfält, runstenar, centralbygd, Tunagård, stormannabygd, Husby, kungsgård, tingsplats, kyrkomiljö, sockencentra.

Nuvarande skyddsform

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

PBL 8 kap. §13, 14, 17.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Gränsen omfattar slättområdena runt åsen med tillhörande skogskant, så att fornlämningar i anslutning till slätten ingår eftersom de utgör viktiga delar i förståelsen och upplevelsen av Tumbo centralbygd och dess framväxt. I norr omfattar gränsen fornlämningarna vid Väsby. I väster ingår Prästgården, Havretäppan, Lundby, fornborgen Bogsten och Sörby. I öster ingår Övlingeby och gravfälten på Berga marker.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Bronsålder	Merparten av området låg under vatten, trolig bosättning vid Husby uttryckt i boplatssområde i åker och hållristningar.		Vattenvägar		Hällristningar, strandlinjekarta som visar områdets små landarealer
Äldre järnålder	Vid Väsby i norr finns några röseliknande stensättningar på högsta krönet invid trolig järnåldersboplats. På det södra gravfältet på åsen finns stensättningar av äldre järnålderskaraktär.		Bogstens skans vid Smedby – Skansberget i sydost, båda utanför tidigare gräns. Fornborgar -		Gravar vid Väsby och på Tumbogravfältet. Strandlinjekartor som visar strandlinjen och fornborgar utmed Mälaren.
Yngre järnålder	Omfattande stormannabebyggelse i området uttryckt genom järnålders ortnamn på -by, och många mycket stora yngre järnåldersgravfält, storhögar och runstenar invid i stort sett varje större by. Runstenar som omnämner mäktiga släkter.		bevakar bygden, och vatten-farlederna in i området. Vägsträckningar från järnålder utmed gravfälten, bl.a. hålvägar. Strategiskt läge invid överfart till Västmanland.	Centralbygd, Tunagård, Stormannabygd, sju runstenar – centrum i Rekarnebygden.	Prästgårdsgravfältet. Tumbogravfältet Strandlinjekarta som visar åsen och hur den omges av avsnörda vikar. Hålvägar invid gravfälten, runstenar
Tidig medeltid	Husby etableras som kungsgård, romansk kyrka med tillhörande kyrkomiljö, prästgård			Sockencentra vid kyrkorna. Husby kungsgård. Häradets första tingsplats.	Kyrkan
1600-talet och framåt	Yngre järnålderns byar och gårdar fortlever genom medeltid och in i nyare tid. Inga avhysta bytomter i området. Jordbruksbebyggelse Små backstugor på åsen		Gästgiveri vid Smedby	Prästgård, Kaplansgård	Äldre kartor med vägsträckningen på åsen, över kyrkomiljön och backstugorna på åsen, Kaplansgården
Nutid	Jordbruksbebyggelsen har till största delen bestått, på vissa gårdar tycks driften ha upphört. Villabebyggelse utmed vägen på åsen och utmed järnvägen.		Asfalterad landsväg, järnväg	Lokalt bygdecentrum som förstärks när järnvägen kom, ingen affär idag	Landsvägen med skolmiljön och småindustri